

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/42/35-47>

Dağbəyi Allahverdiyev

Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutu

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0003-2679-2024>

dagbeycahani@gmail.com

Nigar Allahverdiyeva

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-0977-3854>

nigarallahverdiyeva556@gmail.com

Davamlı sosial-iqtisadi artımı şərtləndirən maliyyə təminatı

Xülasə

Geosiyasi kontekstdə iqtisadi artım tempini şərtləndirən maliyyə tarazlığının səmərəliliyinin riyazi strukturunu müəyyən etməkdir. Qiymətləndirmədə ölkənin siyasi-iqtisadi tərəqqisinin müəyyən edilməsində həlledici təsirə olan gəlir bərabərliyi və makroiqtisadi nailiyyətləri əhatə edir. Beləliklə, ümumi daxili məhsulun artım tempi əsasında iqtisadi tarazlığın riyazi təsviri proqnozlaşdırılır. Ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin perspektivi və dünyada geosiyasi maraqların davamlı inkişafı, xarici investisiyanın çoxalması və xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin mahiyyəti kontekstində tədqiq edilmişdir.

Belə ki, qloballaşma mövcud iqtisadi şəraitdə obyektiv reallıqdır. Bu kontekstdə postsovet ölkələrinin, eləcə də Azərbaycan mövcud iqtisadi tərəqqisinin diplomatik əlaqələri və dünya ölkələrinin iqtisadi əhatəliliyin genişlənməsi mövcud şəraitin zərurəti kimi şərtlənir. Müxtəlif iqtisadi riyazi modellərdən və iqtisadi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Əsasən, fiskal balansın makroiqtisadi təsirlərini müəyyənləşdirmək üçün elastiklik əmsallarının hesablanması və iqtisadi proqnoz modelləri tətbiq edilmişdir. Tədqiqatda dialektik metod, iqtisadi və siyasi proseslərin qarşılıqlı təsirlərini təhlil etmək, müqayisəli, analitik təhlil, riyazi model tətbiqi, fiskal balansın qiymət zərurətin elastiklik əmsallarının və siyasi-iqtisadi tarazlıq modelinin tətbiqi şərtləri.

Tədqiqatın məlumat bazası Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların məlumatları və akademik ədəbiyyatlara əsaslanır. Modelin dəqiqliyini artırmaq üçün tarixi məlumatlardan istifadə olunmuş və nəticələr uyğun iqtisadi mühitlə müqayisə edilmişdir.

Məlum olduğu kimi xarici iqtisadi əlaqələr ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyətli meyarlardan biridir və ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımına təkan verən faktorlardandır. Bununla əlaqədar olaraq araşdırmada, xarici iqtisadi əlaqələrin nəzəri metodoloji əsaslarını və dünyanın nüfuzlu ölkələrinin iqtisadi inkişaf təcrübəsinin təhlil edilməsinə cəhd edilmişdir.

Açar sözlər: *iqtisadi artım, iqtisadi artımda maliyyə təminatı, maliyyə tərəqqisi, insan rifahı, insan rifahını şərtləndirən tarazlıq*

Dagbey Allahverdiyev

Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

PhD in economy

<https://orcid.org/0000-0003-2679-2024>

dagbeycahani@gmail.com

Nigar Allahverdiyeva

Baku State University

<https://orcid.org/0000-0003-0977-3854>

nigarallahverdiyeva556@gmail.com

Financial Provision That Determines Sustainable Socio-Economic Growth

Abstract

The aim of the study is to determine the mathematical structure of the efficiency of financial balance that determines the rate of economic growth in the geopolitical context. The assessment includes income equality and macroeconomic achievements, which have a decisive impact on determining the political and economic progress of the country. Thus, the mathematical description of economic balance is predicted based on the growth rate of gross domestic product. The perspective of our country's foreign economic relations and the essence of the development of foreign economic relations in the context of the continuous development of geopolitical interests in the world, the increase in foreign investment and the development of foreign economic relations were studied.

Thus, globalization is an objective reality in the current economic conditions. In this context, the diplomatic relations of the post-Soviet countries, as well as the current economic progress of Azerbaijan, and the expansion of economic coverage of the countries of the world are conditioned by the necessity of the current conditions. Various economic mathematical models and economic analysis methods were used. Mainly, the calculation of elasticity coefficients and economic forecast models were applied to determine the macroeconomic effects of the fiscal balance. The study used the dialectical method, analyzing the mutual effects of economic and political processes, comparative, analytical analysis, application of mathematical models, conditions for applying the elasticity coefficients of the price necessity of the fiscal balance and the political-economic equilibrium model.

The research database is based on reports of the State Statistical Committee of Azerbaijan, data from international economic organizations and academic literature. To increase the accuracy of the model, historical data were used and the results were compared with the relevant economic environment.

As is known, foreign economic relations are one of the important criteria in the development of the country's economy and are one of the factors that drive the growth of gross domestic product (GDP). In this regard, the study attempted to analyze the theoretical methodological foundations of foreign economic relations and the experience of economic development of influential countries of the world.

Keywords: *economic growth, financial security in economic growth, financial progress, human well-being, balance that determines human well-being*

Giriş

Beləliklə, tədqiqatın məqsədi dövlətlərin siyasi-iqtisadi əlaqələrin inkişafı və xarici investisiya artımı, insan rifahının tərəqqisində xarici iqtisadi əlaqələrin mahiyyətinin tədqiqi ilə səciyələndirir. Belə ki, davamlı iqtisadi tərəqqinin təmin olunmasında makroiqtisadi meyarlara mane olan meyarların təhlili və iqtisadi artımın intensivliyi, beynəlxalq ticarətdə iqtisadi artım səmərəliliyinin təşkili mövzunu aktuallığını əks etdirir. Beləliklə, xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyi və dünya ölkələrinin iqtisadi tərəqqi təcrübəsi təhlil effektiv hesab edilir. Bu tədqiqatda davamlı iqtisadi artım dalğası təhlil edilmiş və onun insan rifahına təsiri sosial-siyasi kontekstində həll metodu araşdırılmışdır.

Belə ki, fiskal balansın iqtisadi inkişafdakı əhəmiyyətini araşdırmaq və bu balansın siyasi-iqtisadi sabitlik və sosial rifah üzərində təsirlərini dəyərləndirməkdir. Fiskal balansın idarə olunması, xarici investisiyaların stimullaşdırılması, gəlir bərabərliyinin təmin edilməsi və makroiqtisadi göstəricilərin optimallaşdırılması ilə davamlı iqtisadi inkişaf arasında sıx əlaqənin mövcudluğunu müəyyən edir. Belə siyasi-iqtisadi şəraitdə tədqiqatın əsas istiqaməti, Azərbaycan iqtisadiyyatının spesifik xüsusiyyətləri və beynəlxalq təcrübənin təşviqi, tətbiqi əsasında cəmlənmişdir.

Tədqiqatın əsas hədəfi Fiskal balansın makroiqtisadi göstəricilərə təsirinin qiymətləndirilməsi, Dövlətin strateji maliyyə siyasətlərini müəyyənləşdirməklə Azərbaycanda davamlı iqtisadi tərəqqisinin təmin olunmasında fiskal balansın effektivliyi əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə, tədqiqatda aşağıdakı əsas suallar araşdırılır:

1. Fiskal balansın makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi tərəqqiyə təsirini təsvir etməkdir;
2. Bərpa olunan enerji strategiyalarının fiskal balansın effektivliyini müəyyənləşdirməkdir;
3. Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisində beynəlxalq effektiv təcrübənin inteqrasiyası.

Belə ki, 1945-ci ildə inkişaf etmiş dövlətlər siyasi-iqtisadi balansı qorunması istiqamətində tənzimlənmənin optimal həlli variantını təhlil etmişdilər. Bu kontekstdə beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası hərbi-siyasi qüvvələrin balansını yaratmaq və onun tarazlığını təmin edilməsi ilə şərtlənirdi. Bu səbəbdən də, siyasi, sosial-iqtisadi prinsiplər əsasında qlobal, regional və dövlətlərarası strukturları tənzimlənməsi zəruri hesab edilirdi. Beləliklə, ikinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasının əsas hədəfi siyasi, sosial-iqtisadi faktorları aktuallaşdırmışdır. Belə prinsiplər əsasən ABŞ və SSRİ iqtisadi tarazlığı qorumaq üçün əvvəlcə kapitalist və sosialist sistemlərinin yaratdığı ziddiyyəti tənzimləməli, nüvə silahının yayılmamasını, “soyuq müharibə”nin “real müharibə”yə çevrilməsinin qarşısının alınması zəruri prinsip təşkil edirdi. Beləliklə, yeni beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasının əsasını hərbi-strateji tarazlıq uğrunda mübarizə, bərabərgüclü nüvə-raket qüvvələrinin məhdudlaşdırılması vasitəsinə nail olunması təşkil etdi. Bu tədbirlər qlobal siyasi-iqtisadi təhdidlərdən biri olan nüvə müharibəsinin qarşısını aldı, lakin lokal hərbi toqquşmaların yaranmasına əngəl ola bilmədi. Bütün dünya üçün ciddi siyasi-iqtisadi təhlükələr mövcud idi. Eləcə də, XX əsrin 90-cı illərində SSRİ və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının ləğvi hərbi təhlükələrin də xarakterini dəyişmişdir. Lakin mövcud olan yeni siyasi-iqtisadi ziddiyyətlər əvvəlki illərdə müəyyən edilməyən təhdidlərin mənbəyinə çevrilmişdir.

Belə şəraitdə yeni iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasına ehtiyac yarandı. Həmin konsepsiyanın tərkib elementləri sırasında silahlanma yarışının aradan qaldırılması, nüvə silahlarının məhdudlaşdırılması, hərbi münaqişə ocaqlarının ləğv edilməsi, hərbi qarşıdurmanın gərginliyinin azaldılması, beynəlxalq terrorizmin aradan qaldırılması ilə səciyyələnmişdir. BMT beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi həm də siyasi-iqtisadi və hərbi sanksiyalar, silahlı birləşmələrin tətbiqinin məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. Bu təşkilat beynəlxalq siyasi-iqtisadi gərginliyin azaldılmasında, dövlətlərin və xalqların təhlükəsizliyinin təminində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dünya ölkələri arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələr inkişaf etdikcə xarici iqtisadi əlaqələrin yeni formalarının yaranması obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafının səviyyəsi onun xarici iqtisadi əlaqələri ilə müəyyən edilir.

İqtisadi əlaqələr sahəsində irəli sürülmüş nəzəriyyələrdən biri Adam “mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi”dir. Beynəlxalq ticarətdə müqayisəli məsrəflər və üstünlüklər prinsipinə böyük əhəmiyyətli hesab edən Adam, bunu beynəlxalq əmək bölgüsü və ixtisaslaşma ilə əlaqələndirməklə qeyd edirdi ki, beynəlxalq ticarət vasitəsi ilə ayrı-ayrı ölkələr varlandığıca dünya iqtisadiyyatı da inkişaf edir və dünya ölkələri daha sərfəli beynəlxalq ticarətlə məşğul olmalıdırlar. Bu səbəbdən də, səmərəli iqtisadi əlaqələrin yaranması sosial-iqtisadi tərəqqini təmin edən əsas şərtlərdən biridir. Bir tərəfdən müqayisəli xərclər və üstünlüklər prinsipi əsasında əmtəə istehsalını təşkil etmək və digər tərəfdən mövcud təbii və əmək potensialının səmərəliliyi əsasında iqtisadi mənafeyin ümumi prinsiplərini şərtləndirir.

Ancaq indiki şəraitdə ölkə rəhbərimiz İlham Əliyevin siyasəti güclü iqtisadiyyat yaratmaq, iqtisadi potensialı möhkəmləndirmək, manatın xarici valyutaya nisbətdə sabitliyini saxlamaq və eyni zamanda yeni iş yerlərinin yaradılması, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir.

Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyev ölkəmizə rəhbərlik etdiyi 70-80-ci illərdə respublikamızın iqtisadi inkişafı və əhalinin işlə daha səmərəli təmin olunması üçün elmi surətdə əsaslandırılmış uzun müddətli sosial-iqtisadi tərəqqi və iqtisadi əlaqələr konsepsiyasını irəli sürmüşdür. H.Əliyev ölkənin gələcək sosial iqtisadi tərəqqisini və iqtisadi əlaqələr konsepsiyasını işləyib hazırlamaq üçün əsas iqtisadi imkanlar, əhalinin və müxtəlif sosial təbəqələrin malik olduğu mənafeləri diqqətli tənzimlənməni zəruri hesab edirdi. Belə şəraitdə dünyada inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti belə bir anlayışı müəyyənləşdirmişdir ki, insanlar iqtisadiyyat üçün deyil, iqtisadiyyat insan üçündür. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə davamlı iqtisadi inkişafa, onun quruluşuna, kəmiyyət və keyfiyyətinə məqsəd kimi deyil insan rifahının zənginləşdirilməsi, yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və insan potensialının müntəzəm inkişafı üçün zəruri olan vasitə kimi baxılır. Bu səbəbdəndir ki, dünyada inkişaf etmiş ölkələrdə başqa istiqamətlərə nisbətən insan potensialına ayrılan vəsait daha səmərəli hesab edilir.

Tədqiqat

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır. Xarici iqtisadi əlaqələrdə əsas fəaliyyətə;

- ❖ İdxal-ixrac balansı;
- ❖ İstehsalın beynəlxalq səviyyədə ixtisaslaşması;
- ❖ Elmi-texniki fəaliyyət və onların nəticələrinin mübadiləsi;
- ❖ İşçi qüvvəsinin miqrasiyası;
- ❖ iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və digər problemlərin həlli daxildir.

Bu istiqamətdə Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, bir neçə ildən sonra Azərbaycan dünya bazarlarına çox böyük həcmdə təbii enerji ixrac edəcək və yenə də valyuta axınını artıracaq. İxracın stimullaşdırılması, investisiya cəlb edilməsi üçün çox böyük güzəştlər tətbiq olunur. Artıq regionda tamamilə yeni şərait yaranıb. Azərbaycan öz suverenliyini və ərazi bütövlüyünü tam formada təmin etmişdir. Bu şərtlər əsasında ticarət dövriyyəsində artım müşahidə edilmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsinin coğrafiyasının və quruluşunda da irəliləyişlər mövcud olmuşdur. Belə tendensiyalar əsasən, 2008-2025-ci illəri əhatə etmiş və gələcək illərdə də davamlı iqtisadi artım tempinin tərəqqili olacağı proqnozlaşdırılmışdır eyni zamanda, qeyd edilənlər rəsmi dövlət sənədlərində əks edilmişdir.

Bu səbəbdən də, təhlildə istifadə olunan metodlar sənaye tərəqqisində siyasi-iqtisadi artım dalğaları əsasında reallaşır. Belə ki, Davudun iqtisadi tərəqqi modeli siyasi-iqtisadi artım dalğası kontekstində təhlili xarakterik hesab edilir. İqtisadi artım dalğalarının qiymətləndirməsi əmək-dəyər prinsipi ilə yanaşı səmərəliliyi tənzimləməklə tarazlaşır. Bu elmi yanaşma Alfred Marşallın “İqtisadiyyat elminin əsasları”, “Sənaye və ticarət” və “Məhsuldarlıq” əsərlərində əks olunur. Belə iqtisadi artım dalğasını praktik tətbiqləri qrafik və riyazi metodlarla təsviri səciyəvidir. Belə ki, siyasi-iqtisadi tərəqqi mikro və makroiqtisadi kontekstdə insan rifahın maddi əsasları ilə dəstəklənir. İqtisadi artım dalğasının tətbiqi proqramı əsasında riyazi metodlar daxil etməklə səbəb-nəticə faktoru siyasi-iqtisadi kontekstdə artımı şərtləndirir.

Belə ki, siyasi-iqtisadi kontekstə daxilində səbəb-nəticə meyarlarının tədqiqi optimal qiymətlər səlist məntiq əsasında elastiklik əmsallarının hesablanması ilə müəyyən edilir.

$$D\dot{A} = EDA + 27,97 + 79,19$$

$$NDA=83, GDA=97, EDA = 595$$

Bu metod Azərbaycanda iqtisadi elastiklik əmsallarının ticarət dövriyyəsində və ÜDM artımında təsirini şərtləndirir. Riyazi metodları tətbiq etməklə iqtisadiyyata yönəldilmiş sərmayələr və nəticədə GDA artımı əsasında təhlil edirik. Belə ki, müqayisədə iqtisadi elastiklik əmsalı ticarət dövriyyəsində il ərzində 5,19 % artımı və ÜDM-da 6,83 % artımı şərtləndirir. Burada,

$$D\dot{A} = NDA + GDA + \dot{O}DA + 372,19 + 273,9$$

$$D\dot{A} = NDA + GDA + \dot{O}DA + 372,19 + 273,9$$

Bu kontekstdə elmi təhlili Azərbaycanın iqtisadi effektivliyi və investisiya səmərəliliyi dövlət tənzimlənməsi ilə şərtlənir. Belə ki, perspektiv siyasi-iqtisadi effektivliyi proqnozlaşdırmaq məqsədi ilə ÜDM da və xarici ticarət dövriyyəsinin balans nisbətinin müqayisəsi adekvatlıq təşkil edir. Bu düstur iqtisadi artımı formalaşdıran əsas elementləri müəyyənləşdirir və davamlı tərəqqi, milli inkişaf (NDA), (GDA) və davamlı inkişaf meyarı (ƏDA) formasında 2024-2025 proqnozlarına əsaslanan əlavə dəstəyi əhatə edir. Nəticə etibarilə, NDA 2024 və ƏDA 2025-də qeyd olunan strateji istiqamətin riyazi metodu əsasında qəbulu şərtləndirir. Beləliklə, ölkənin siyasi-iqtisadi səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə hüquqi, riyazi hesablama metodu tətbiqi ÜDM-un proqnoz meyarını qəbul edir.

$$D\dot{A} = NDA + GDA + \dot{O}DA + 372,19 + 273,9$$

Belə riyazi iqtisadi və məntiqi metod ifadə olunan ədədlərin cəmi əsasında mövcud siyasi-iqtisadi mənzərəni formalaşdırır. Bu proqnozda, 2024 NDA (m) və 2025 ƏDA (III) şərtlərinə uyğun olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatında davamlı artımı maliyyə effektivliyi və riyazi metodlarla əsaslandırılmış xarici ticarət saltosuna, investisiyaların səmərəliliyinə, ÜDM-da və ümumi makroiqtisadi tarazlığın təminatının zəruri edir (Semyonov, 1998). Belə ki, mövcud siyasi-iqtisadi şəraitdə bərpa olunan enerji təminatının riyazi təsviri səmərəli və davamlı sosial-iqtisadi tərəqqini şərtləndirir. Beləliklə, yaşıl iqtisadi strategiyasına əsasən 2025-ci il Azərbaycanda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi iqtisadi tarazlığın təminatı kimi səciyələnilir. Belə ki, qlobal iqlim dəyişikliyi

planetin ən həssas və gələcəyi təyin edən istiqamət və mövcud siyasi-iqtisadi şəraitdə dünya ölkələrinə bu təşəbbüsə dəstəyi siyasi, sosial-iqtisadi rifah artımını zəruri etmişdir.

Beləliklə, yaşıl enerji strategiyaları iqtisadi artım şərtləri əsasında Azərbaycanın 2025-ci ilə qədər yaşıl enerji istehsalını 19 dəfə artım planı iqtisadi artımın və enerji səmərəliliyində təminatın əsas şərti hesab edilir.

İqtisadi siyasətdə tərəqqi. Sənaye iqtisadiyyatının tənzimlənməsində tərəqqi tempi mövcud şəraitdə elmi istiqamətdə müzakirəsi praktiki və məntiqi mülahizələr əsasında əhəmiyyətli hesab edilir. Əsasən, davamlı iqtisadi tərəqqi ideaları real siyasi-iqtisadi şəraitdə sosial rifah artımın təbiəti ilə xarakterizə edilir. Bu kontekstdə biz hesablama metodlarının tətbiqini reallaşdırsaq onların effektivlik və dəqiqlik əmsalının tarazlıq balansını tənzimlənməsini müəyyən edərək.

İqtisadi tərəqqi rəqsvari sistemin riyazi təsviri balansın həll metodu ilə siyasi-iqtisadi tarazlığı tənzimləyir. Bu metodun tətbiqi sənaye iqtisadiyyatı istiqamətində iqtisadi artımın trayektoriyasını müəyyən edir. Belə ki, iqtisadi artımda dalğalar nəzəriyyəsi tənzimlənen sosial rifah proqramı əsasında tarazlığı şərtləndirir.

Makroiqtisadi tarazlıq isə əsasən, istehsal artımı, işsizliyin aradan qaldırılması və inflyasiyanın tənzimlənməsini əhatə edir. Makroiqtisadiyyatın bu istiqamətləri və göstəricilər bütün iqtisadi subyektlər olan istehlakçı və istehsalçı üçün səciyəvidir. Belə ki, istehsalda gəlir və məsrəflər ÜDM də, iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində, səmərəliliyin qiymətləndirilməsində əlverişli metod kimi istehsal edilən əmtəə və xidmətlərin həcmi müəyyənləşdirir. Belə ki, Makroiqtisadi sabitliyin tənzimlənməsi, əsasən inflyasiya və deflyasiya risklərinin tənzimlənməsi məqsədilə fiskal siyasət geniş tətbiq səciyyəvidir. Bu istiqamətdə inflyasiya və deflyasiya risklərini balanslaşdırılmasında fiskal siyasət əsas tənzimləyici meyar hesab edilir. Belə ki,

İqtisadi fəaliyyətdə orta aylıq nominal əməkhaqqı manatla Cədvəl 4

İqtisadi fəaliyyət növləri	2020	2021	2022	2023	2024
İqtisadiyyat - cəmi	635,1	707,7	732,1	857,9	999,9
Kənd təsərrüfatı	371,4	433,5	456,9	519,7	519,7
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1607,3	1726,19	1937,6	2065,19	2266,19
Elmi fəaliyyət	1198,3	1197,5	1278,9	1509,7	1579,7
İnzibati xidmətlər	386,1	426,19	451,9	459,7	459,7
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	791,9	957,8	985,19	1213,9	1243,9
Təhsil	451,9	519,7	566,19	628,19	756,19
Əhaliyə sosial xidmətlər	352,4	524,7	568,3	661,9	661,9

Belə ki, ÜDM də əsas meyar məcmu gəlirlə məcmu məsrəflərin bərabərliyini tarazlaşdırmaqla tənzimlənilir. Bu kontekstdə iqtisadiyyatda istehlakçı və istehsalçı, yəni tələb və təklif tarazlığını səciyələndirir. İqtisadi subyektin əmtəə və xidmətlər üçün sərf etdiyi məsrəflər isə digər subyektin mənfəətini formalaşdırır.

Belə ki, İqtisadi fəaliyyətdə orta aylıq nominal əməkhaqqının təhlili 2020-2025-cü illər də orta aylıq nominal əməkhaqqının iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə təhlilə əsasən, Azərbaycan iqtisadiyyatında ümumi əməkhaqqı səviyyəsində artım istiqamətli. Bu artımı müxtəlif iqtisadi sahələri əhatə edir. Ümumi iqtisadiyyatda orta aylıq nominal əməkhaqqı 2020-ci ildə 635,1 AZN-dən 2024-cü ildə 999,9 AZN-ə yüksəlmişdir. Bu, 57,4%-lik artım deməkdir. Əməkhaqqının ümumi artımı ölkədə iqtisadi inkişaf, struktur islahatları və inflyasiya təsirlərindən irəli gəlir. Maliyyə və sığorta fəaliyyətində əməkhaqqı 2020-ci ildə 1697,3 azn olan əməkhaqqı 2024-cü ildə 2266,19 azn təşkil etmişdir. Maliyyə sektorundakı yüksək əməkhaqqı bank və sığorta fəaliyyətinin gəlirliliyinin artması və sektorun rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi ilə əlaqədardır.

Bu səbəbdən də, “Zəruri yaşayış vasitələri” ilə məhsuldarlıq anlayışlarını müqayisəsi, “Layiqli həyat” şəraitinin yaradılması, müxtəlif iqlim şəraitləri, əmək haqqı və yüksək əmək məhsuldarlığı sosial-iqtisadi rifahı tənzimləyir. Bu prinsiplər 2025-ci ilin dövlət büdcəsində planlaşdırılan 9 qanun

layihəsinə daxil edilib. İqtisadi aspektlərdən cari ildə müşahidə olunan pozitiv makroiqtisadi meyarlar 2025-ci ildə dövlət büdcəsini səmərəli icra etməklə səciyyələnir. Beləliklə, dövlətin makroiqtisadi sabitliyinin təmin edilməsində və davamlı iqtisadi artım modeli, istehsalda və iqtisadi tərəqqidə tənzimlənir. Belə siyasi-iqtisadi metodlar, yeni iş yerlərinin formalaşmasına və qeyri-sabit iqtisadi şəraitdə işçi qüvvəsinin müvazinətini daha əhatəli dərk etməyə kömək edir.

Azərbaycan üçün iqtisadi tərəqqi və xarici ticarət fəaliyyətinin zəruri istiqamətini təşkili bərpa olunan enerji, iqtisadi səmərəlilikdir. Belə ki, bu kontekstdə ÜDM-ə təsiri əsas əhəmiyyətə malikdir. Qeyd etdiyimiz ölkələrin iqtisadi nailiyyəti müqayisəli təhlili nəticəsində aşağıdakı kimi təsnifləşir;

1. Bərpa olunan enerji artımı (investisiya və istehsal potensialı).
2. ÜDM artım tempi (iqtisadi səmərəlilik meyarı).
3. Xarici iqtisadi fəaliyyətin əhəmiyyəti (ixrac və idxal balansı).

Belə proqnoz təhlili bərpa olunan enerji və iqtisadi səmərəlilikdə ÜDM indeksinin Azərbaycan, Litva, Yunanıstan, Rusiya, Pakistan və Polşa, Amerika və.s, dövlətləri ilə müqayisəli təhlil edilmişdir. Belə ki, Litva ən yüksək ÜDM indeksinə malikdir (4.5%), bu, ölkənin bərpa olunan enerji və iqtisadi səmərəlili olduğunu əks etdirir. Azərbaycan 3.8% indekslə ortalamadan yuxarı mövqedədir ki, bu da iqtisadi səmərəlilik baxımından əhəmiyyətlidir. Rusiya və Yunanıstan isə 1.8% və 2.1% göstəricilərinə malikdir. Polşa və Pakistan isə nəticələri 4.0% və 3.2% rəqəmlər əhatəsində səviyyəli nümayiş etdirir. Belə təhlil Azərbaycan üçün xarici ticarət və investisiya siyasətində bərpa olunan enerji sahəsinə daha çox diqqət yetirməkdə əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda ÜDM-un artımında xarici iqtisadi (ticarət) fəaliyyətini qiymətləndirmək və onun zəruri istiqamətlərini elmi təhlili zəruri hesab edilir. Eləcə də, investisiyaların səmərəliliyinin effektivliyi həm siyasi, həm də iqtisadi sabitliyin balanslaşdırıcı meyar kimi səciyyələndirilir. Bu mövcud şəraitdə qarşılıqlı ekvivalentlikdə EDA (III) qəbulun 2024 NDA (m) və 2025-ci il üçün hüquqi, siyasi-iqtisadi proqnozun nəticələrini şərtləndirir.

Bu, təhlilin əsasını davamlı iqtisadi tərəqqini istiqamətləndirən maliyyə tarazlığının səmərəliliyi təşkil edir. ÜDM-un müqayisəli qiymətləndirilməsi, hüquqi, siyasi-iqtisadi tərəqqiyə yönəldilmiş investisiyalar və xarici ticarət dövrüyyəsi davamlı artım proqnozu ilə səciyyələnir. Belə ki, bu iqtisadi modelin əhəmiyyəti 2025-ci il üçün ÜDM-un artım proqnozunda iqtisadi effektivliyi balanslaşdırmaqla gözlənilən səmərəliliyi 83,519 milyard manat təşkil edəcəkdir.

Belə siyasi-iqtisadi təhlillərin səmərəliliyi Azərbaycanda proqnozlaşdırılan ÜDM-un artım tempinə uyğun olan Davud iqtisadi modelin tətbiqi əsasında sosial-iqtisadi tarazlığı zəruri edir. Bu kontekstdə iqtisadi səmərəlilik böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, əsas qiymət tarazlığında tətbiq edilən istehlakçı qiymət indeksi “inflyasiya” və ÜDM-un deflyatoru istehlak üçün alınan bütün məhsul və xidmətlərin ümumi qiymət meyarıdır. Beləliklə, hər il yeni indeks əvvəlki dövrün indeksi ilə müqayisə edilir və inflyasiya dərəcəsi hesablanır.

Mövcud iqtisadi şəraitdə qiyməti ilə hesablanan ÜDM nominal ümumi daxili məhsul (ÜDM) hesab edilir. Bu il ərzində ölkə ərazisində istehsal olunan bütün istehsalın ümumi dəyərini ifadə edir. Beləliklə, davamlı iqtisadi artımın qiymətləndirilməsi isə bu meyarların əvvəlki illərlə müqayisəsini səciyyələndirir.

Belə müqayisə ÜDM mövcud qiymətlərlə deyil, baza dövrünün qiymətləri ilə hesablanır ki, bunlar da real qiyməti əks etdirir. Beləliklə, ÜDM deflyatoru isə ölkə daxilində istehsal olunan bütün istehlak məhsullarının qiymətindəki dəyişikliyi nəticələndirir.

Bu kontekstdə gələcək illərdə ÜDM-in davamlı artımını təminatına yönəlmiş meyarlar isə siyasi-iqtisadi qüvvələr tarazlığın qorunmasında mühümdür. Siyasi-iqtisadi tarazlığın daha geniş miqyasında gəlir və xərcləri ciddi şəkildə tənzimləyən Davud modelinin iqtisadi səmərəliliyi pul meyarlarının maddi məcmusunu ifadə edir.

$$GDA = EDA + GDA + NDA$$

Bu riyazi iqtisadi modeldə istehsalçı (DIA), sərvət meyarı (EDA), dövlət dəstəyi (NDA) və dövlət mənfəti (GDA) əsasında iqtisadi fəaliyyətə effektivliyi və gəlir artımını şərtləndirən məcmu tələbi əks etdirir.

II Davamlı iqtisadi sabitlik. Azərbaycan dünyada siyasi-iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün real və sərfəli iqtisadi diplomatiyalı balanslı münasibətlər formalaşdırır. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin

müxtəlif dövlət proqramlarını təsdiq edən sərəncamları insan tərəqqisinin və sosial-iqtisadi bərabərliyin təmin olunmasında davamlı artım səmərəliliyi ilə səciyələndir. Belə iqtisadi tərəqqi proqramları Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafını, məşğulluq strategiyalarını, ərzaq məhsulları ilə təminatını və əsasəndə 2030-cu ili əhatə edəcək davamlı iqtisadi artım effektivliyini hədəflərini əhatə edir.

Belə ki, bu hədəflərin iqtisadi tərəqqi proqramları istehsal artımının əsas istiqamətlərini idarə edir və nəticədə, mütərəqqi proqram daxil edilmiş regressiya tənliyi iqtisadi-siyasi mühit daxilində iqtisadi effektivliyi təsvir edir. Tənlik və qrup meyarı isə,

$$EDA(III) = GDA + NDA + EDA(300+379) \quad EDA(III) = 679$$

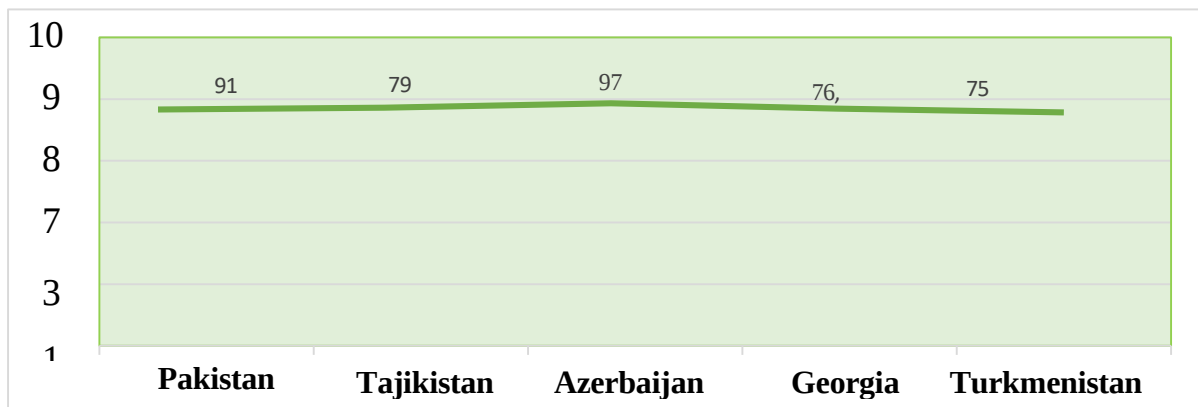
Ümumi Effekt

$$EAD = 278 \quad EDA = 379 \quad NDA = 655,19, \quad NDA = 83, \quad GDA = 97$$

$$EDA = 6,192378 \quad ADE + NDA \quad 1,976256547 + GDA \quad 578,595 \quad EDA = 6,559$$

Bu riyazi tərtibata uyğun olaraq, iqtisadi səmərəliliyin təşkili, istehsal və istehlakın balanslaşdırılması maliyyə tarazlığında mühüm əhəmiyyəti ilə şərtlənir. Belə ki, GDA davamlı artımı şərtləndirməklə və siyasi-iqtisadi fəaliyyətdə səmərəliliyi, maliyyə effektivliyi proqnozlaşdırılmışdır (Əliyev, 2008). Beləliklə, siyasi-iqtisadi mənzərə daxilində səmərəliliyin təşkili NDA, GDA və EDA istiqamətində maliyyə effektivliyi, mənfəət səmərəliliyi əhəmiyyətliyini balanslaşdırır. $DA = a \quad 78,238 + DIA \quad 19,8378 + EDA \quad 273,19$ modeli ilə tərtib edilmişdir. Bu riyazi model iqtisadi fəaliyyətin həm səmərəli, həm də effektivliyi müəyyən edir. Siyasi-iqtisadi dinamizmi belə təsviri dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin və ekoloji cəhətdən təmiz məsul istehsalının əsasını təşkil edən davamlı iqtisadi tərəqqinin effektivliyini gücləndirir (Azərbaycan-2030, 2021). Belə ki, ölkəmizdə bərpa olunan enerji istehsalı iqtisadi səmərəliliyin təşkilində mühüm faktor kimi şərtlənir. Bu cədvəldə (II) əks edilmişdir.

Azərbaycan və bəzi ölkələrlə Enerji İndeksi. Cədvəl II

Mənbə: Dünya İqtisadi Forumunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bərpa olunan enerji istehsalı indeksinin hesablanması iqtisadiyyat və enerji mənbəyi kimi xidmət edən əsas enerji növü və enerji səmərəliliyində davamlı iqtisadi artımı formalaşmasında mühümdür. Belə ki, bərpa olunan enerji istehsalına ciddi elmi təhlillər əsasında Azərbaycanda gələcək 25 il ərzində iqtisadi enerji səmərəliliyində neffektivlik 19 dəfə artımı şərtləndirmişdir.

Beləliklə, bərpa olunan enerjinin balanslı iqtisadi səmərəliliyə töhfə verən keyfiyyətli və dayanıqlı qiymət artımı ilə müəyyən edilir. Lütvizadənin qeyri-səlis məntiqinə görə iqtisadi balans siyasi və hüquqi tənzimləmə üçün zəruri keyfiyyət qiyməti kimi EA III düsturuna əsaslanan makroiqtisadi səmərəliliyi əks etdirir. Bu kontekstdə iqtisadi müqavimət bərpa olunan enerji təchizatında ixtiyari rəqəmlərə diqqət yetirir, DI düsturunda sabitləşir və tənzimlənən enerjinin EA balansında tarazlıq yaradır (Əliyev, 2023). Bu kontekstdə ED davamlı siyasi-iqtisadi artımı şərtləndirir və III qrupda ED qəbulunu tələb edir. DA iqtisadi səmərəlilikdə bərpa olunan enerji təchizatını tənzimləyir və belə şəraitdə maksimum qiymət artımını təşkil etmək iqtisadi səmərəliliyi əks etdirir. Beləliklə, iqtisadi tarazlıq aktuallaşır və bərpa olunan enerji təlabatına uyğun olaraq Dİ müqavimətində formalaşan enerji təchizatı siyasi-iqtisadi gərginliyi tənzimləyir.

Belə ki, bərpa olunan enerji istehsalı Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərində mövqeyinin möhkəmlənməsi ABŞ, yeni müstəqil dövlətlər və Rusiya, Türkiyə, müsəlman dünyası və beynəlxalq təşkilatlarla siyasi-iqtisadi əlaqələri prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirir. Bu səbəbdəndə, Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, bizim əsas hədəfimiz iqtisadiyyatımızı daha da davamlı tərəqqi tempini təşkil etməkdir. Gələc ildən minimum əməkhaqqı və minimum pensiya artırılacaq, baxmayaraq ki, inflyasiya çox aşağı səviyyədədir, ölkə qarşısında duran vəzifələr böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. Belə ki, hərbi və hərbi sənaye kompleksinin inkişafı ölkənin makroiqtisadi tarazlığını səciyyələndirir. Beləliklə, Azərbaycanın mövcud siyasi-iqtisadi şərait ölkəmizin “Sosial-İqtisadi Tərəqqi Prioritetləri”nə uyğun olaraq bərpa olunan enerji təchizatının və kənd təsərrüfatında makroiqtisadi tarazlığın adekvatlığını şərtləndirir.

Bu səbəbdən də, sosialyönümlü layihələr, sosial infrastruktur, həm də ümumi infrastrukturla əlaqəli prorutetlər Dövlət İnvestisiya Proqramında əks edilmişdir. Bu kontekstdə Azərbaycan iqtisadi tərəqqi modeli dünya geosiyasətində qəbul edilmiş layihələri və 2025-ci ildə də davamlı iqtisadi tərəqqinin təşkili üçün sosial proqramları zəruri edir.

III. İqtisadi sabitlikdə artım səmərəliyi. Mövcud şəraitdə siyasi-iqtisadi tarazlığın müqayisəsi və fərqləndirici cəhətlərinin tənzimlənməsi ilə özünü doğruldur. İqtisadi səmərəliliklə tənzimlənen istehsalın global qarşılıqlı əlaqəsi və siyasi-iqtisadi metodları müəyyən edilmişdir. Bu kontekstdə iqtisadi tarazlıq və kibertəhlükəsizlikdə səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyəti və əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Mahiyyəti beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətdə istehsal və istehlakın əlaqələndirilməsi kontekstində tarazlaşdırılır.

Makroiqtisadiyyatda siyasi-iqtisadi şəraitdə istehsalın səmərəliliyinin əsas istiqamətləri kimi innovasiya və balansın elmi təhlili aktuallaşmışdır. İqtisadi tarazlıq üçün xarici investisiya siyasətində kapitalın beynəlxalq hərəkətini müəyyən edən meyarlar müxtəlif dövlətlərin iqtisadi effektivliyə dair müxtəlif təcrübələri ilə müqayisə edilir. Bu müqayisə makroiqtisadi və sosial-iqtisadi siyasətin tərəqqisinə, innovativ səmərəliliyə əsaslanan dünya ölkələrin iqtisadi balansında qəbul edilmiş nəticələr, qəbul ediləcək qərarlar Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisini əks etdirir.

İqtisadi tarazlığın təmin edilməsində xarici investisiyaların əhəmiyyəti xarici kapital axınının istiqamətləndirdiyi ÜDM-in artımının səmərəliliyində və innovativ təminatda özünü göstərir. İqtisadi tərəqqidə kapitalın səmərəliliyi rəqabət və beynəlxalq siyasi və iqtisadi mövqelərin qorunması ilə xarakterizə olunur. Belə ki, Xarici sərmayələrin yönəldilməsi, əsasən də qeyri-neft sektorunun tərəqqisinə istiqamətləndirilməsi prorutet hesab edilir. Bununla əlaqədar İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dövlətinin güclənməsi, ərəzi bütövlüyümüzün, suverenliyimizin tam bərpa edilməsi xarici investorların ölkəmizə olan maraqlarını təbii olaraq daha da yaxşılaşdırır. Belə ki, Respublikamızda əlverişli sərmayə mühitü mövcuddur və investisiyaların adambaşına düşən həcminə görə Azərbaycan qabaqcıl ölkələr sırasındadır.

Tədqiqatlar göstərir ki, xarici kapital axınına tətbiq edilən makro və mikroiqtisadi siyasət konkret iqtisadi məqsədlərə uyğunlaşdırılmaqla qəbul edilir. 2001-ci ildən BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının əsas istiqaməti makroiqtisadi sahədə investisiya siyasətində həyata keçirilən balans, ilk növbədə xarici investisiyaların təşviqi və liberallaşdırılması olmuşdur. Belə liberal iqtisadi tədbirlər xarici investisiyaların risk dərəcəsini tarazlaşdırır.

Beynəlxalq iqtisadi tərəqqinin əsas tempi makroiqtisadi səmərəliliyin davamlı artımı ilə müəyyən edilir. Belə şəraitdə dünya iqtisadiyyatında mülki münasibətlər, iqtisadi maraq yaradan istehsal nəticələri, kapital, texnologiya, işçi qüvvəsi, istehsal meyarları öz əksini tapır. Hazırkı dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq və istehsal meyarları, texnologiya mübadiləsinin intensivliyi, kapital və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti makroiqtisadi səmərəliliyi ilə səciyələnilir.

Belə ki, siyasi-iqtisadi kontekstdə tarazlıq makro və mikroiqtisadi tədbirlər vasitəsilə əldə edilir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas metodu investisiya siyasətinin və bazar mexanizmlərinin tərəqqisini şərtləndirir və qeyri-iqtisadi risk mənbələrinin tənzimlənməsi ilə xarakterizə olunur.

Belə ki, tədqiqatdan məlum olur ki, ABŞ, Asiya-Sakit okean regionu və Yaponiyadakı siyasi-iqtisadi münəfişlərin əsasını dünya bazarlarında haqsız rəqabət təşkil edir. Belə şəraitdə istehsalçı tərəflərin məqsədi ya rəqibi dünya bazarından təcrid etmək, ya da onlardan qorunmaq üçün istehlakçı maraqlarını artırmaqdır. Beləliklə, inkişaf etmiş sənaye iqtisadiyyatının siyasi-iqtisadi metodları

digər iqtisadi güc meyarları ilə dünyada yeni rəqabət aparan ölkələrin təcrübələri iqtisadi səmərəliliyin əsasını təşkil edir.

Belə siyasi-iqtisadi şəraitdə ölkənin təbii sərvəti və iqtisadi potensialının kifayət qədər olması dövlətin antiinhisar siyasətində əsas innovativ iqtisadi fəaliyyətlə tənzimlənməsini şərtləndirir. Bu sosial-iqtisadi tarazlığın və iqtisadi səmərəliliyin əsas istiqaməti, o cümlədən minimum əmək haqqı və sosial təminat cədvəl 3-də əhatəli təsvir edilmişdir.

Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinin makroiqtisadi meyarları. Cədvəl 3

CRİTERİA	2021	2022	2023	2024
Gross domestic product, million manats	104.6	105.9	13 51,9	67 51,9
GDP per capita, manat	105.9	109.5	1 519,5	1957,9
Industrial product, million manats	98.19	98.19	6 19.5	6 19.37
Agricultural products, million manats	103.4	103.9	510,9	715,9
Revenues of the state budget, million manats	151.9	151.9	597,8	597,9
Average monthly nominal salary, manat	159.7	151.9	973,1	973,7

Cədvəl; DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təhlildən məlum olduğu kimi, 2021-ci ilin birinci rübündə dövlət büdcəsinin gəliri 3 milyard 591,9 milyon manat olmaqla büdcənin icrasında 1 milyard 951 milyon manat və ya ümumi daxili məhsulun 10,5 faizi profisit yaradıb. 2023-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri, o cümlədən dövlət borcunun təminatı və zəmanətli öhdəlikdə daxilolmalar 2 milyard 759,5 milyon manat təşkil edib. Büdcə vəsaitlərinin 19,9 faizi müdafiə və milli təhlükəsizlik tədbirlərinə, 12,7 faizi isə ümumi dövlət tədbirlərinə yönəldilib. Belə siyasi və iqtisadi şərait real əmək haqqı ilə sosial rifahın balansını müəyyən edir.

Belə ki, cari ildə iqtisadi artım 4,3 faiz təşkil edib. İqtisadi inkişaf templəri inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə olan iqtisadi effektivliyi üstələyir. Beləliklə, qeyri-neft sektorumuz 7 faiz təşkili, ölkə iqtisadiyyatının əhatəli məqsədyönlü siyasi-iqtisadi effektivliyi müəyyən edir.

Bu səbəbdən də, 2025-ci ildə iqtisadi tərəqqi tempi həm sosial, həm də gənclərin dövlət hesablı təhsil almaq üçün hazırlanmış proqramların fəallaşmasını şərtləndirir və büdcənin parametrləri də bu istiqamətdə daha genişmiqyaslı təşkili ilə səciyyəvi hesab edilir. Belə ki, xarici borcun (7,5 beş faizdir) ümumi daxili məhsula nisbətə Azərbaycan dünya miqyasında mühüm mövqeyli ölkələr cərgəsindədir. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “Bizim əsas hədəfimiz iqtisadiyyatımızı bundan sonra daha da əhatəli etmək və davamlı inkişaf modelini təkmilləşdirməkdir. İnflyasiya ilin əvvəlindən cəmi 1 faizdən bir qədər çox olmuşdur. Bu da çox müsbət göstəricidir. Gələn il minimum əməkhaqqı və minimum pensiya artırılacaq, baxmayaraq ki, inflyasiya çox aşağı səviyyədədir, ölkə qarşısında duran vəzifələr böyük maliyyə vəsaiti tələb edir, ilk növbədə, hərbi, hərbi sənaye kompleksinin inkişafıdır. Bununla əlaqədar, həssas təbəqə sayılan vətəndaşlarımızın da rifah halının yaxşılaşdırılması üçün və yeni iş yerləri ilə təmin edəcəyik”.

Bu kontekstdə ABŞ-ın real əmək bazarının sosial-iqtisadi tarazlığa təsiri makroiqtisadi səmərəliliyin əhəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Valyuta məzənnəsi bazar şəraitində tənzimlənir və bu istiqamətdə maliyyə effektivliyi iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edir.

Ölkə	Minimal Əmək Haqqı (aylıq, ABŞ dolları ilə)	ÜDM-da %	İnkişaf Statusu
Azərbaycan	519	68.5	İnkişaf etməkdə olan
Rusiya	683	37.9	İnkişaf etməkdə olan

Ölkə	Minimal Əmək Haqqı (aylıq, ABŞ dolları ilə)	ÜDM-da %	İnkişaf Statusu
İsrail	1925	40.7	İnkişaf etmiş
ABŞ	725	26.5	İnkişaf etmiş

Bu istiqamətdə yaşıl enerji istehsalı və bərpa olunan enerji mənbələrinin iqtisadi artıma təsiri araşdırılmışdır. Azərbaycanın “Yaşıl Dünya” strategiyası gələcək iqtisadi inkişafın təminatı kimi dəyərləndirilir. Belə ki, 2025-ci ildə bərpa olunan enerji istehsalının 19 dəfə artacağı proqnozlaşdırılır. Bu kontekstdə dövlət və beynəlxalq tərəfdaşlığın inkişafı naminə texnologiyaların tətbiqi artım şərtlərini təmin etməlidir. Belə ki, minimal əmək haqqı, ÜDM artımı və xarici ticarət dövrüyyəsindən daxil olan mənfəətlər təqdim edilmişdir. Bu təhlillərdə əsas fərqli ölkələrdə minimal əmək haqqının müqayisəsi (məsələn, Azərbaycan, ABŞ, İsrail) və s. Azərbaycanın ÜDM artım tempi təsvir edilmişdir. Beləliklə, aşağıda qeyd edilən meyarlar şərtlənmişdir.

Sosial rifahın artırılması: Əmək haqqı artımı və sosial müdafiə proqramlarının genişləndirilməsi;

İqtisadi bərabərliyin təminatı: İnkişaf etmiş və az inkişaf etmiş regionlar arasında iqtisadi balansın yaradılması;

Davamlı inkişaf: Ətraf mühitin qorunması və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid strategiyalarının gücləndirilməsi.

Beləliklə, qəbul edilmiş iqtisadi təhlillərdə şərtlənən qiymət artımı EDA və DA-nın siyasi-iqtisadi effektivliyini təşkil edir. Bu balans siyasi-iqtisadi səmərəlilikdə və insanların rifahında bərpa olunan enerjinin artmasını zəruri edir. Belə təhlil əsasən, minimum əmək haqqının tempi və ÜDM-də payı iqtisadiyyatın miqyası və istehsal məhsuldarlığı ilə əlaqəlidir. Belə ki, bəzi ölkələrin rəsmi məlumatları əsasında aparılan təhlil aşağıdakı kimi təsnifləşir, Minimum Əmək Haqqı Səviyyəsinə əsasən, İsrail və Yaponiya, 1725 və 1509 ABŞ dolları ilə ən yüksək minimum əmək haqqı səviyyəsinə malikdir. Bu, inkişaf etmiş iqtisadiyyatların əmək bazarına olan tələblərinin və həyat standartlarının yüksəkliyini əks etdirir. Lakin Azərbaycan və Pakistan dövlətləri isə müvafiq olaraq 205 və 100 ABŞ dolları ilə müəyyən edilir ki, bunlarda inkişaf etməkdə olan iqtisadi tərəqqidə və ümumi gəlir bərabərliyində yetərli deyildir. Bu meyarlar cədvəl 4-də əhatəli təsvir edilir.

Minimum əmək haqqı Cədvəl 4

Ölkələrdə	Minimum əmək haqqı	İllik Nominal ABŞ \$		Hər nəfərə hesablanan ÜDM %	İl
Azərbaycan	Ayda ₼ 345 (203 ABŞ dolları).	2,435	11,829	68,5 %	2023
Rusiya	19,242 ₺ (225 ABŞ dolları) (Federal, bəzi ərazilərdə daha çox, məsələn, Moskvada 29,284₺ (328 ABŞ dolları)	3,139	9,78	37,9 %	2024
Yaponiya	Saatda ¥ 893–¥1,113 (8,14–10,14 ABŞ dolları) arasında dəyişir.	16,197	17,319	47 %	2023

Ölkələrdə	Minimum əmək haqqı	İllik Nominal ABŞ \$		Hər nəfərə hesablanan ÜDM %	İl
Azərbaycan	Ayda ₼ 345 (203 ABŞ dolları).	2,435	11,829	68,5 %	2023
Türkiyə	Ayda 20,003 ₺ (2024-cü ilin yanvar ayı məzənnəsi üçün 679 ABŞ dolları) ümumi.	27,123	153,859	609,7 %	2023
ABŞ	ABŞ-da federal ümummilli minimum əmək haqqı saatda 7,25 ABŞ dollarıdır. Dövlətlər həmçinin minimumu təyin edə bilər	15,080	15,080	26,2 %	2022

Cədvəl DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Belə ki, siyasi-iqtisadi səmərəlilik və insanların rifahını şərtləndirən əsas istiqamətdə makroiqtisadi sabilliyi, sosial- iqtisadi tərəqqi effektivliyi formalaşdırır. İqtisadi səmərəlilik, maddi resursların artımını zəruri edir, istehsal və istehlakda məhsuldarlığı artırır. İqtisadi effektivlik yeni iş yerlərinin yaradılması ilə şərtlənir və minimum və orta əmək haqqının artımı isə ölkənin siyasi-iqtisadi sabitliyini formalaşdırır. Belə ki, dünya dövlətlərində siyasi-iqtisadi sabitlik kimi səciyyələnən bəzi ölkələrdə (Azərbaycan, İsrail, Türkiyə, ABŞ, Rusiya, Yaponiya) minimum əmək haqqı Cədvəl 5 də müqayisəli təhlili təqdim edilmişdir. ÜDM-də minimum əmək haqqının payı aşağıdakı kimi müəyyən edilir,

Pakistan (80%) və Azərbaycan (69.5%), bəzi ölkələrdə bu göstərici daha yüksəkdir. Bu, ümumi iqtisadi fəaliyyətin minimal əmək haqqında daha böyük təsirə malik olduğu ilə səciyyələndirir. Azərbaycanda isə ÜDM-in artımı digər istiqamətlərlə yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bu, minimal əmək haqqının davamlı artımı ilə şərtlənir. İnkişaf etmiş bəzi ölkələrdə məsələn, ABŞ (26.5%) və Yaponiya (28%) belə mənzərə isə həmin ölkələrin iqtisadi tərəqqisi və yüksək gəlir tempi olduğu ilə müəyyənləşir.

Beləliklə, bu meyarlar sosial proqramlar əsasında yoxsulluğun azaldılması təşkil edilir, elm və təhsildə maliyyə artımı insan rifahını gücləndirir. Belə siyasi-iqtisadi şərait qeyri-bərabərliyi tarazlaşdırır, sosial balansı təmin edir, davamlı iqtisadi artımı təşkil edir. Beləliklə, ölkədə kiçik biznes mühitü tənzimlənir, ərzaq təhlükəsizliyini təmin edilir, makroiqtisadi sabitliyi gücləndirir ki, bu meyarlar siyasi-iqtisadi səmərəlilikdə insan rifahının zəruri şərtləri hesab edilir. Qeyd edilən bu meyarlar makroiqtisadi siyasətin əsası kimi Monetar və Fiskal metodlarla tənzimlənir. Bu metodlar iqtisadi sabitliyin, ÜDM-in artım tempini və resursların tam səmərəliliyini təşkil edir (Semyonov, 1998). Fiskal siyasət ölkədə inflyasiyanın qarşısını almaq və iqtisadi effektivliyi artırmaq üçün əsas alətlərdən biridir. Bu istiqamətdə inflyasiya tənzimlənməli, dövlət büdcəsində sabit artım təmin edilmişdir. Fiskal və monetar siyasətlərin koordinasiyasını gücləndirərək uzunmüddətli maliyyə balansını təmin etməlidir. Maliyyə tarazlığında pul-kredit siyasəti əsasən Mərkəzi Banklar monetar siyasətini müxtəlif metodlar vasitəsilə pul təklifini tənzimləməklə tətbiq edir. Beləliklə, Mərkəzi bankların əsas məqsədi yüksək səviyyəli inflyasiya yaranmadan istehsalın artırılmasını təmin etməkdir (Əliyev, 2008).

Belə maliyyə tənzimlənməsində digər metodu büdcə və vergi (fiskal) siyasət vastəsilə dövlət büdcəsinin gəlir və məsrəfləri ilə iqtisadiyyatı balanslaşdırır. Bu tənzimləyicilər vasitəsi ilə ölkədə işsizlik və yoxsulluq aradan qaldırılır. Belə şəraitin müqayisəsi əsasən monetar metod fiskal siyasətdən daha təsirli hesab edilir.

Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatında xarici və daxili ticarətdə qiymət elastikliyi tənzimlənməsi siyasi-iqtisadi zərurətdən formalaşır. Qiymət elastikliyi, tələbin qiymət dəyişikliyinə necə reaksiyasını müəyyənləşdirir. Elastiklik dəyəri 1-dən kiçik olduqda, tələbin qeyri-elastik olduğu, 1-dən böyük olduqda isə elastik olduğu qəbul edilir.

Nəticə

Bütün bu faktorlar, bir-biri ilə bağlıdır və müsbət təsir yaradır. Siyasi-iqtisadi nailiyyət sosial rifah artımını zəruri edir. Davamlı iqtisadi artım, sosial rifah, makroiqtisadi səmərəliliyi tənzimləyir. Çevik iqtisadi siyasətlər, dəyişən şərtlərə uyğunlaşma qabiliyyətini artırır. Nəticədə, siyasi-iqtisadi səmərəlilik, insanların rifahının artırılmasında bir məqsəd olmalıdır. Xüsusilə, qeyri-tarif tənzimlənməsi sahəsində siyasi və iqtisadi səmərəliliyin təşkili balanslaşdırılmış maliyyə məzənnəsini tələb edir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən iqtisadi təsirlər maliyyə və pul siyasəti vasitəsilə tənzimləmə ehtiyacını doğurur. Ölkənin maliyyə, pul və kredit siyasəti müəyyənləşdirilmiş, iqtisadi tərəqqi məqsədləri müəyyən edilmişdir. İqtisadi tarazlıq dalğası hərtərəfli xarakter daşıyır, makroiqtisadi sabitlik və mülki münasibətlərin tənzimlənməsi ilə müəyyən edilir.

Hər bir ölkənin iqtisadi gücü onun əsas sənaye potensialı və sığortalanmış innovativ subyektlərin istehsalda rolu ilə ölçülür. ƏDA tərəfindən müəyyən edilən iqtisadi müqavimət III qrup daxilində qərarlara təsir göstərir və enerji təchizatında maksimum qiymət artımını təşkilini şərtləndirir. Beləliklə, Ümumi Milli Gəlir (NDA), iqtisadi rifah tərəqqisi (GDA) və dövlət dəstəyi əsasında davamlı tərəqqi meyarı (ƏDA). Bu 2024-2025 davamlı iqtisadi artım proqnozlarına əsaslanan əlavə dəstəyi tələb edir.

Beləliklə, alternativ enerji, nəqliyyat və logistika istiqamətində tərəqqi təminatının təşkili və kənd təsərrüfatının istehsal sahələrində ixracat potensialını artırmaqla iqtisadi artımı şərtləndirir. Belə iqtisadi tədbirlər siyasi-iqtisadi sabitliyin təminatı kimi xarakterizə edilir. Mövcud iqtisadi strategiya əsasən nəqliyyat, logistika və alternativ enerji mənbələri, yaşılı enerji respublikanın tərəqqisi qeyri-neft sektoru ilə kənd təsərrüfatı məhsulları ilə yanaşı digər istehsalı makroiqtisadi artımı təşkil edir.

Belə elmi mülahizələrdə davamlı iqtisadi artımda maliyyə tarazlığı əhatəli təhlil edilmişdir. Maliyyə tarazlığının səmərəliliyinin təşkili, iqtisadi tərəqqinin əsasını təşkil edir. Davamlı iqtisadi artımı təmin etmək üçün maliyyə resurslarının düzgün bölüşdürülməsi zəruridir. Tədqiqatda qeyd edilmişdir ki, investisiya axının tənzimlənməsi, iqtisadi artımın zəruriliyini şərtləndirir. Bu istiqamətdə maliyyə siyasətinin çevikliyi, davamlı iqtisadi artım dalğasını zəruri edir. Eləcə də, effektiv maliyyə tarazlığı, resursların səmərəliliyini dəstəkləyir.

İqtisadiyyatın maliyyə tarazlığının qorunması, inflyasiya və deflyasiya kimi problemlərin qarşısını alır. Bu tendensiyalar, istehsal artımını təşviq edir. Davamlı inkişafın təmin olunması üçün ekoloji maliyyə alətlərinin tətbiqi əhəmiyyətlidir. Maliyyə sabitliyinin qorunması, investorlarda dövlətə inam artırır. İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, xarici investisiyaların cəlb edilməsinə səbəb olur. Sosial-iqtisadi siyasət isə tədqiqatın nəticələri Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin reallığını əks etdirir.

Sosial rifahın artımı, əmək haqqı artımı və sosial müdafiə proqramlarının genişləndirilməsi.

İqtisadi bərabərlik təminatı, inkişaf etmiş və inkişafda olan regionların iqtisadi balansın yaradılması.

Davamlı tərəqqi, ətraf mühitin qorunması və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid strategiyalarının gücləndirilməsi.

Bu kontekstdə maliyyə tarazlığı, sosial rifah və iqtisadi bərabərliyin təmin olunmasında da əhəmiyyətlidir. Müxtəlif sosial təbəqələrin iqtisadi imkanlarının artırılması, cəmiyyətin inkişafını sürətləndirir. Belə ki, maliyyə sisteminin mükəmməlləşdirilməsinin uzunmüddətli iqtisadi artıma təsiri tənzimləyir. Bu kontekstdə, bank sektorunun sağlamlığı, iqtisadiyyatın dinamikasına müsbət təsir edir. Maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsi, iqtisadi artımın davamlılığını təmin edir.

Maliyyə tarazlığının iqtisadi artıma olan təsirini reall sosial-iqtisadi şərait dəstəkləyir. Maliyyə strategiyalarının uzunmüddətli planlaşdırılması, iqtisadi sabitliyin qorunmasına xidmət edir. Nəticədə, davamlı iqtisadi artımın təmin olunması, yalnız maliyyə tarazlığının səmərəliliyi ilə müəyyənləşir.

Enerji istehsalı və bərpa olunan enerji mənbələrinin iqtisadi artıma töhfəsi araşdırılmışdır. Azərbaycanın davamlı iqtisadi tərəqqi təminatı kimi səciyələnr. Belə ki, 2025-ci ildə bərpa olunan enerji istehsalının 19 dəfə artımı proqnozlaşmışdır.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, D. (2022). *Dünya İqtisadiyyatı: İqtisadi mənafeələr, Mövcud reallıqlar və perspektivlər*.
2. Abbasov, V., Abışlı, Cəbrayıl, İ. (2022). *Makroiqtisadi sabitliyin tənzimlənməsi*.
3. Azərbaycan-2030, “sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il fevral tarixli, № 2479, Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Semenov, K. (1998). *Mezhdunarodnye ehkonomicheskie otnosheniya*.
5. Əliyev, İ. (2023). *İnkişaf məqsədimizdir*.
6. Əlirzayev, Ə. (2022). *İqtisadi tərəqqi və siyasi idarəetmənin əsasları*.
7. Əliyev, Ə. (2008). *Azərbaycan elminin inkişaf prinsipləri*.
8. Əliyev, İ. (2010). *Mövcud şəraitdə iqtisadi tərəqqi modeli*.

Daxil oldu: 24.11.2024

Qəbul edildi: 21.02.2025